

LEONİD PAVLOVİÇ POTAPOV VE SİBİRYA TÜRK TOPLULUKLARININ İNANÇLARI ÜZERİNE ÇALIŞMALARI

Leonid Pavlovich Potapov and His Works on the Belief of Siberian Turkic People

Muvaffak DURANLI*

Özet

Bu makalede, Rus etnograf L. P. Potapov'un hayatı ve onun Sibiry Türk topluluklarının inançları üzerinde yaptığı çalışmalar yıllara göre verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Leonid Pavloviç Potapov, Altay, Hakas, Tuva

Abstract

In this article has been insist on biography of L. P. Potapov and his researches on beliefs in Turcic people of Sibir.

Key Words: Leonid Pavloviç Potapov, Altay, Hakas, Tuva.

Türk kültürü, özellikle Sibiry Türk toplulukları üzerine yaptığı çalışmalarla ülkesinde haklı bir ün kazanmış olan Leonid Pavloviç Potapov, Türkoloji literatüründe seçkin bir yer almıştır. Doksan beş yıllık ömrünü Türk inanç sistemini araştırmaya adanmış bilim adamı, sayısız öğrenci yetiştirmesinin yanı sıra her biri kendi alanında ilk sayılabilecek pek çok esere de imza atmış bir araştırmacıdır. L. P. Potapov'u değerlendirirken onun yaşadığı çağ da dikkate alınmalıdır. Hızlı sosyal değişimlerin yaşandığı bu dönemin, bilimsel çalışmalar için ne derecede elverişli olduğu tartışmalıdır. Yeni kurulan kurumlar, her kavramın ideolojiye hizmet bazında ele alındığı bir ortam. Böylesi bir ortamda milli kimlik, farklı bir kültürel geçmişe sahip halklar üzerinde çalışmanın çok da kolay olmayacağı bilinmektedir.

Kendini siyasi çekişmelerin dışında tutan, hayatını Hakas, Şor, Tuva ve Altay Türklerinin inançlarını ve kültürlerini araştırmaya adanmış L. P. Potapov, ülkesindeki seçkin etnografilerden her zaman saygı görmüştür. Rus etnografisinin kurucuları arasında yer alan Sergey Aleksandroviç Tokarev, Rus bilim adamlarının etnografi bilimine katkılarını değerlendirdiği makalesinde diğer bilim adamlarıyla birlikte L. P. Potapov'un da adını zikreder¹.

S. A. Tokarev, 1964 yılında VII. Uluslar arası Antropoloji ve Etnografi Bilimleri Kongresinde (Ağustos, 1964, Moskova) sunduğu tebliğde "Sibiry halklarının avla ilgili inanç ve törenleri başta Şternberg ve Bogoraz olmak üzere daha genç kuşak Sovyet etnografileri tarafından çok detaylı bir şekilde incelenmiştir: bu etnografiler arasında A. A. Popov, G. M. Vasilyeviç, V. N. Çernetsov, E. A. Kraynoviç, L. P. Potapov'un adlarını saymak gerekir"² demiştir.

Hayatının belirli bir bölümünü Sibiry Türk topluluklarının arasında geçiren Leonid Pavloviç Potapov, 6 Temmuz 1905 yılında Altay Bölgesi Barnaul şehrinde doğdu. Orta öğrenimini bu şehirde tamamlayan L. P. Potapov babasının tedavisi nedeniyle sık sık sıcak su kaynaklarıyla ünlü Belokuriha'ya gider. Burada Altaylı çocuklarla oynayan araştırmacı daha küçük yaşlarda bölge değerlerini öğrenmeye başlar. Küçük çocuk için bu dönemde etnografi ilgi alanı değildir. O, etnografiden daha çok botanik bilimine ilgi duymakta ve ileride botanikçi olmayı düşünmektedir. Genç L. P. Potapov, doğayı incelemek ve ot toplamak için çıktığı gezilerinden birinde Andrey Viktoroviç Anohin'le tanışır. Bu dönemde

* Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

¹ S. A. Tokarev, "Vklad russkih uçenih v mirovuyu etnografiçeskuyu nauku", **Oçerki istorii russkoy etnografii, folkloristiki i antropologii**, Moskova, Sayı 1, 1956.

² "Problemi izuçeniya i rannih form religii v Sovetskoy nauke", **VII. Uluslararası Antropoloji ve Etnografi Bilimleri Kongresi**, (Ağustos, 1964, Moskova).

Anohin, Barnaul'daki bir okulda müzik ve yurt bilgisi öğretmenidir. Bu tanışma, Potapov'un etnografiye ilgi duymasına neden olur.

Bu yılları L. P. Potapov, V. A. Tişkov'un kendisiyle yaptığı görüşmeyi şu şekilde anlatır.

“Belokuriha, Altay'ın eteklerinde yer alan Biysk'ten altmış kilometre uzaktaydı... Babam tedavi banyolarına girerken ben de bölgedeki Altaylı çocuklarla Belokuriha nehrinde balık tutardım. Burada Altayca konuşmayı öğrendim. Bu yerler hoşuma gidiyordu, Altay'ın doğasına aşık olmuştum. O zaman botanikçi olmaya karar vermişim”³.

1922 yılında L. P. Potapov, A. V. Anohin'le birlikte Altay bölgesinde araştırma gezisine çıkar. Bu araştırma gezisi sırasında araştırmacı hayatında ilk kez bir şaman duasının tanığı olur. 1924 yılında Altayskiy Kooperator adlı küçük bir dergide L. P. Potapov'un ilk makalesi olan “Na kamlanii” (Duada) yayınlanır. Oldukça kısa (bir buçuk sayfa) olan bu yazı bir makaleden çok genç bir insanın çıkış noktasını göstermektedir. Makalede Sanavay adlı Altaylının yeni çadırına geçiş sırasında yapılan tören kısa, fakat kısa olduğu kadar açık ve yalın bir dille anlatılmaktadır. L. P. Potapov daha sonraki yıllarda karşılaştırma yapıp kökeni üzerinde duracağı kelimeleri yazısında parantezler içinde vermektedir⁴.

L. P. Potapov'un bu çalışması onun etnografiye yaklaşımını, N. P. Dırenkova, L. E. Karunovskaya ve V. G. Bogoraz'la tanışması ise 1924 yılında Etnografi fakültesine girmek için Leningrad'a gitmesini sağlar.

1928 yılında L. P. Potapov Leningrad Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi “Etnografi” bölümünü başarıyla bitirir. Üniversiteyi bitirdikten sonra genç etnograf, Özbekistan SSC Halk Komiserliği bünyesinde görevlendirilir. Bir süre sonra Özbekistan Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde uzman olarak çalışmaya başlar.

İki yıl sonra, 1930 yılında L. P. Potapov SSCB Bilimler Akademisi bünyesinde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başlar. 1939 yılında Leningrad Devlet Üniversitesi Bilim Kurulu L. P. Potapov'a “Perejitki pervobitnoobşçinnogo stroya narodov Altaya” [Altay Halklarının İlkel Toplum Yapısının Kalıntıları] adlı tezini başarıyla savunmasından dolayı tarih bilimleri adayı olarak kabul eder.

1942 yılına kadar Leningrad'da çalışan L. P. Potapov bu tarihten sonra Leningrad'dan ayrılır ve Novosibirsk'e gider. Bilim adamı 1943 yılından itibaren çalışmalarını SSCB Bilimler Akademisi Mikluho- Maklay Etnografi Enstitüsü bünyesinde sürdürür. 1943- 1946 yılları arasında Enstitü'de “Altaylılar” adlı çalışmasıyla doçent, daha sonra profesör olur. Bundan sonra Enstitü'nün Sibirya Sektörü bilim çalışanı, 1947'de ise bu sektörün başkanıdır. 1948 yılından itibaren Etnografi Enstitüsü'nün müdür yardımcılığı görevine getirilir ve aynı zamanda SSCB BA Antropoloji ve Etnografi Müzesi'ndeki çalışmasına devam eder.

1949 yılından itibaren L. P. Potapov, Sayan- Altay Araştırma Grubunun çalışmasını yönetir.

1957 yılında L. P. Potapov'un girişimleriyle Tuva Arkeoloji- Etnografi Araştırma Grubunu oluşturulur.

Bu tarihten sonra L. P. Potapov, Türk Topluluklarının özellikle de Güney Sibirya bölgesini temel olarak pek çok çalışma yayınlar. Bu çalışmalar arasında “Altayskiy Şamanizm” farklı bir yere sahiptir. Bu çalışma yazarın uzun yıllar sahada yaptığı araştırmalar ve onun Şamanizm hakkındaki düşüncelerin özeti niteliğindedir.

Yazar, çalışmasının başlarında Şamanizm adlandırması üzerinde durmaktadır.

“Altay- Sayan halkları da inançlarını Şamanizm olarak adlandırmamışlardır. Onlarda bunun için hem “din” hem de “inanç” anlamına gelen (elbette dini inanç) “yang” kelimesi bulunmaktadır. V.

³ V. A. Tişkov, “Eto bıla nauka, i eşçö kakaya!”, *Etnografiçeskoe obozrenie*, 1993, No1, s. 106- 114.

⁴ L. P. Potapov, “Na kamlanii”, *Altayskiy Kooperator*, 1924, No 5, s. 36- 37.

Verbitskiy bu kelimenin “kanun” anlamı taşıdığını belirtmiştir. Burhanizm ortaya çıktığında Altaylılar onu ak yang “beyaz inanç” olarak adlandırdılar. Şamanizm ise kara yang “kara inanç” sayıldı⁵.

Bilim adamı çalışmalarında sadece alan araştırmalarına başvurmakla kalmamış aynı zamanda yazılı kaynakları da dikkate almıştır. L. P. Potapov, S. M. Abramzon’la birlikte yazdığı ortak çalışmada Reşideddin’i kaynak olarak kullanır⁶.

Potapov’un çalışma alanı oldukça geniştir. O Türk halklarının inançları üzerinde çalışırken eski anıtları da kaynak olarak kullanmıştır. Bu tür çalışmalarda V. V. Radlov ve S. E. Malov’un çalışmaları onun kaynak kitapları arasındadır. Burada özellikle yazarın Yenisey kitabelerindeki ünvanlardan hareketle oluşturduğu makalesi dikkate değerdir⁷.

L. P. Potapov’un Altay’daki dağ kültürüyle ilgili makalesi yargıları açısından da oldukça ilgi çekicidir. Yazar “Bütün bunlar Şamanlıkla karşılaştırıldığında Altaylılardaki dağ kültürünün daha eski olduğu tezimizi doğrulamaktadır”⁸ diye yazmıştır.

L. P. Potapov’un çalışmaları her zaman çağdaşı bilim adamları tarafından ilgiyle izlenmiştir. Araştırmacının 1969 yılında yayınlanan “Etničeskiy sostav i proishojdenie altaytsev. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk” adlı çalışmasını S. M. Abramzon şöyle değerlendirmiştir. “Son on beş yirmi yıl içinde Türk halklarının dahil olduğu SSCB halklarının etnik kadrosuna, etnik tarihine ve etnogenezine yönelik çalışmalarla etnografi bilimi zenginleşmiştir. Bu çalışmalar arasında L. P. Potapov’un Sayan-Altay halklarına yönelik çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır”⁹. Yazarın tanıtımının sonunda “Bu çalışma Sayan-Altay halklarının etnografisi ve etnogenez incelemesine büyük bir katkı getirmektedir”¹⁰ denilmektedir.

L. P. Potapov, Şamanizm üzerine yazdıklarıyla gerek ülkesinde gerekse ülkesi dışında haklı bir ün kazanmış, 39. Uluslar arası Altaistik Kongresi’nde (16- 21 Haziran 1996- Macaristan) alanındaki değerli çalışmalarından dolayı PIAC Altın Madalyasıyla ödüllendirilmiştir.

L. P. Potapov, 09 Ekim 2000’de Leningrad bölgesi Komarovo köyünde doksan altı yaşında öldü. Bilim adamı 13 Ekim’de devlet töreniyle Komorova köyünün mezarlığına defnedilmiştir.

1995 yılında Rus etnografiler L. P. Potapov’un doksan yaşı için bir armağan kitap çıkardılar. “Şamanizm i rannie religioznie predstavleniya. K 90-letiyu doktora istoričeskih nauk, professora L. P. Potapova” adlı bu hatıra kitabında. M. M. Balzer, V. N. Basilov, S. İ. Vaynşteyn, N. P. Moskalenko, N. L. Jukovskaya, E. V. Revunenkova, A. L. Batyanova, A. M. Reşetov ve S. P. Tyuhteneva gibi bilim adamlarının Şamanizm üzerine yazıları yer almıştır. D. A. Funk, hocasına adanmış bu kitaba yazdığı önsözde bilim adamından övgüyle bahsetmiştir.

“Bu şaşırtıcı insanla 1982 yılında başlayan tanışıklığım benim sadece Türk etnografisi alanındaki bilgilerimi tamamlama, problemleri görme ve formüle etme, problemlerin çözüm metodığı geliştirme imkanı sağlamakla kalmadı. Bu tanışma bana gerçek bir profesör olan eğitimli aydın bir insanla temas kurma sevicini de verdi”¹¹.

D. A. Funk’un da belirttiği gibi, L. P. Potapov çevresinde sadece bir bilim adamı olarak değil, aynı zamanda yapıcı bir insan olarak da saygı görmüştür.

⁵ L. P. Potapov, **Altayskiy şamanizm**, 1991 Leningrad, s. 18.

⁶ (S. M. Abramzon ile), “Narodnaya etnogoniya kak odin iz istočnikov dlya izučeniya etniçeskoj i sotsial’noy istorii (na materiale tyurkoyazıcnıh köçevnikov)”, **Sovetskaya Etnografiya**, 1975, No 6.

⁷ L. P. Potapov, “Tyulberi yeniseyskih runičeskih nadpisey”, **Tyurkologičeskiy sbornik 1971**, Moskova, Nauka, 1972, s. 145-166.

⁸ L. P. Potapov, “Kult gor na Altaye”, **Sovetskaya Etnografiya**, 1946, No 2, s. 160.

⁹ S. M. Abramzon, “I. P. Potapov. Etničeskiy sostav i proishojdenie altaytsev. İstoriko-etnografiçeskiy oçerk. L., 1969, 196 str”, **Sovetskaya Etnografiya**, 1971, No 5, s. 173.

¹⁰ S. M. Abramzon, **age.**, s. 176.

¹¹ D. A. Funk, “Predislovie”, **Şamanizm i rannie religioznie predstavleniya. K 90-letiyu doktora istoričeskih nauk, professora L. P. Potapova**, 1995 Moskova, s. 5.

Leonid Pavloviç Patapov'un Türk kültürüne katkısının gösterilmek istendiği bu yazıda araştırmacının makalelerinin yıllara göre dağılımını gösteren bir bibliyografya hazırlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada L. P. Potapov'un gerek ülkesi gerekse yurt dışı bilimsel toplantılarda sunduğu bildiriler, ayrıca ülkesindeki çalışmaları tanıtıcı yazıları yer almamaktadır.

1924

1. "Na kamlani" [Duada], *Altayskiy Kooperator*, 1924, No 5, s. 36- 37.

1928

2. "Perejitki kul'ta medvedya u altayskih tyurkov" [Altay Türklerinde Ayı Kültünün Kalıntıları], *Etnograf- issledovatel'*, 1928, No 2-3, s. 15- 21.

1929

3. (N. P. Drenkova ile) "Abıl i ozup- hozyaystvennie orudiya şortsev Kuznetskoy taygi (iz oblasti pervobitnoy kul'turu turetskih plemen)" [Kuznets Taygasındaki Şorların Tarım Araçları, Abıl ve Ozup (Türk Kabilelerinin İlkel Kültürü Alanından)], *Kul'tura i pis'mennost' Vostoka*, Bakü, 1929, kn. III, s. 103- 123.

4. "Ohotniç'i pover'ya i obryadı u altayskih turkov" [Altay Türklerinde Avla İlgili İnanç ve Törenler], *Kul'tura i Pis'mennost' Vostoka*, Bakü, 1929, Kn. 5, s. 123- 149.

1930

5. "Materialı po semeyno- rodovomu stroyu uzbekov- kungrad" [Kungrad Özbeklerinde Aile- Kabile Yapısıyla İlgili Materyaller], *Nauçnaya Mısl'*, Taşkent, 1930, No 1.

1932

6. "Sayano- Altayskaya vıstavka (Leningrad)" [Sayan- Altay Sergisi (Leningrad)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1932, 1932, No 3.

7. "Etnografiçeskaya poyezdka v altayskie natsional'nie kolhozi" [Altay Milli Kolhozlarına Etnografik Bir Araştırma Gezisi], *Vestnik AN SSSR*, 1932, No 1.

1933

8. "Zaysanı, bai i krest'yanstvo u oyrotov do Oktyabrya" [Ekim Devrimine Kadar Oyrotlarda Zaysanlar, Beyler ve Köylülük], *Sibirskie ogni*, 1933, No 9- 10.

9. "Sotsialistiçeskoe pereustroystvo kul'turu i bita tuvintsev" [Tuvalıların Kültür ve Yaşayışında Sosyalist Yapılaşma], *Sovetskaya Etnografiya*, 1933, No 2.

1934

10. "Klassovıe vzaimootnoşeniya u altaytsev do Oktyabrya" [Ekim Devrimine Kadar Altaylılarda Sınıfsal Karşılıklı İlişkiler], *Bor'ba klassov*, 1934, No 4.

11. "Luk i strela v şamanstve u altaytsev" [Altaylıların Şamanlığında Yay ve Ok], *Sovetskaya Etnografiya*, 1934, No 3, s 64- 76.

1935

12. Razlojenie rodovogo stroya u plemen Severnogo Atlaya [Kuzey Altay Kabilelerinde Kabile Yapısının Oluşumu], Moskova-Leningrad., OGİZ, 1935, 122 sayfa.

13. "Sledı totemistiçeskıh predstavleniy u altaytsev" [Altaylılarda Totemistik Görüşlerin İzleri], *Sovetskaya Etnografiya*, 1935, No 4- 5, s. 134- 151.

1936

14. *Oçerki po istorii Şorii* [Şor Bölgesi Tarihi Üzerine Yazılar], Moskova- Leningrad., 1936, 260 sayfa (Trudi İn-ta vostokovedeniya, c. 15).
15. “Gosudarstvennyy muzey etnografii” [Devlet Etnografi Müzesi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1936, No 2.
16. “Ekspeditsiya Gosudarstvennogo muzeya etnografii” [Devlet Etnografi Müzesinin Araştırma Gezisi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1936, No 1.

1937

17. *Perejitki rodovogo stroya u altaytsev* [Altaylıların Kabile Yapısının Kalıntıları], Leningrad, Gosudarstvennogo muzeya etnografii, 1937.

1939

18. (S. V. Kiselev ile) “Uygurskoe hanstvo” [Uygur Hanlığı], *İstoriya SSSR*, c. 1, bölüm 4, 1939.
19. (S. V. Kiselev ile) “Kırgızı”, [Kırgızlar], *İstoriya SSSR*, c. 1, bölüm 4, 1939.

1942

20. *Vozrojdennyi narod (Kratkie oçerki po istorii altaytsev)* [Yeniden Doğmuş Halk (Altaylıların Tarihiyle İlgili Kısa Yazılar)], Novosibirsk, OGİZ, 1942.

1946

21. “Aynı- jiteli Yujnogo Sahalina i Kuril’skih ostrovov” [Güney Sahalin ve Kuril Adalarının Sakinleri Aynular], *Sovetskaya Etnografiya*, 1946, No 2.
22. “Kul’t gor na Altae” [Altay’da Dağ Kültü], *Sovetskaya Etnografiya*, 1946, No 2, s. 145- 160.
23. “Religioznye i magičeskie funktsii şamanskih bubnov” [Şaman Teflerinin Dini ve Majik Fonksiyonları], *Kratkie soobşçeniya İnstituta Etnografii*, Moskova, 1946, Sayı 1, s. 41- 45.
24. “Etnografiçeskiy obzor plemen Altaya v Djungarskiy period” [Jungar Döneminde Altay’daki Kabilelerin Etnografik Analizi], *İzvestiya vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva*, Leningrad, 1946b, c. 78, Sayı 2, s. 220- 234.

1947

25. “K voprosu o patriarhal’no- feodal’nih otnoşeniyah u kočevnikov” [Göçebelerde Ataerkil- Feodal İlişkiler Sorunu], *Kratkie soobşçeniya İnstituta etnografii AN SSSR*, Sayı 3, 1947.
26. “Novie svedeniya po etnografii kamasintsev” [Kamasinlerin Etnografisiyle İlgili Yeni Bilgiler], *Zapiski Hakaskogo NİİYaLİ*, Sayı 1, Abakan, 1947.
27. “Etniçeskiy sostav sagaytsev” [Sagayların Etnik Kadrosu], *Sovetskaya Etnografiya*, 1947, No 3.
28. “Etnografiçeskaya poyezdka na yug Hakasii v 1946 g.” [1946 Yılında Hakasya’nın Güneyine Yapılan Etnografya Araştırma Gezisi], *Zapiski Hakaskogo NİİYaLİ*, Sayı 1, Abakan, 1947.
29. “Obryad oživleniya şamanskogo bubna u tyurkoyazıçnih plemen Altaya” [Alay’ın Türk Halklarında Şaman Tefini Canlandırma Töreni], *Trudi İnstituta enografii AN SSSR, Novaya seriya*, c. 1, Moskova - Leningrad, 1947, s. 159- 182.
30. “Rannie formı feodal’nih otnoşeniy u kočevnikov” [Göçebelerde Feodal İlişkilerin Erken Formları], *Zapiski Hakaskogo NİİYaLİ*, Sayı 1, Abakan, 1947.

1948

31. *Kratkiy oçerk kul’turi i bita altaytsev* [Altaylıların Kültürü ve Yaşantısının Kısa Yorumu], Gorno-Altaysk, Gorno- Altayskiy Natsizdat, 1948

32. *Oçerki po istorii altaytsev* [Altaylıların Tarihi Üzerine Kısa Yazılar], Novosibirsk, OGİZ, 1948, 506 sayfa.
33. “İz poyezdki k sagaytsam”, *Kratkie soobşçeniya İnstitutu etnografii AN SSSR*, 1948, Sayı 4.
34. “Ekspozitsiya po slavyanskim narodam v Gosudarstvennom muzee etnografii”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1948, No 2.
35. “Opit izuçeniya sotsialistiçeskoy kul’turi i bita altaytsev”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1948, No 1.

1949

36. “Buben teleutskoy şamanki i ego risunki” [Teleut Şamanının Tefi ve Bu Tefin Resimleri], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, Leningrad, 1949, c. X, s. 191- 200.
37. “Geroiçeskiy epos altaytsev” [Altaylıların Kahramanlık Destanı], *Sovetskaya Etnografiya*, 1949, No 1, s. 110- 132.
38. “Opit datirovki şorskogo predaniya o proishojdenii zemledeliya”, [Tarımın Kökeniyle İlgili Bir Şor Efsanesini Tarihlendirme Denemesi], *İzvestiya Vsesoyuznogo geografiçeskogo obşçestva*, 1949, Sayı 4, c. 81.
39. “Novie materialı po eposu altaytsev” [Altaylıların Destanıyla İlgili Yeni Materyaller], *Sibirskie ogni*, 1949, No 2.
40. “Osobennosti material’noy kul’turi kazakov, obuslovlennie koçevım obrazom jizni” [Göçebe Hayat Tarzından Kaynaklanan Kazakların Maddi Kültürünün Özellikleri], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1949, c. 12.
41. “Çerti pervobitnoobşçinnogo stroya v ohote severnih altaytsev” [Kuzeyli Altaylıların Avında İkel Toplumsal Yapının Çizgileri], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1949, c. 11.

1950

42. “Şortsı na puti sotsialistiçeskogo razvitiya” [Sosyalizmin Gelişme Yolunda Şorlar], *Sovetskaya Etnografiya*, 1950, No 3.

1951

43. “Drevniy obiçay, otrajayuşçiy pervobitno- obşçinniy bit koçevnikov” [Göçebelerin İkel- Toplum Yaşamını Yansıtan Eski Bir Gelenek], *Tyurkologiçeskiy sbornik*, 1951, Sayı 1, Moskova- Leningrad, 1951, s. 164- 175.
44. “İstoriçeskiy put’ razvitiya hakasov” [Hakasların Gelişiminin Tarihi Yolu], *İzvestiya VGO*, 1951, c. 83, No 5, s. 485- 499.
45. “Nauçnaya sessiya v Hakasii” [Hakasya’da Bilimsel Oturum], *Sovetskaya Etnografiya*, 1951, No 1.
46. “Odejda altaytsev” [Altaylıların Giyimi], *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 1951, Sayı 13, s. 5- 59.
47. “Osnovnie voprosı etnografiçeskoy ekspozitsii v sovetskikh muzeyah” [Sovyet Müzelerinde Etnografik Sergilemeyle İlgili Temel Sorunlar], *Sovetskaya Etnografiya*, 1951, No 2.

1952

48. “Etnografiçeskiy oçerk zemledeliya u altaytsev” [Altaylılarda Tarım üzerine Etnografik Yorum], *Sibirskiy etnografiçeskiy sbornik* (TİE, novaya seriya- c. XVIII), L., 1952, Sayı 1, s. 173- 198.
49. “Oçerki etnogeneza yujnih altaytsev” [Güney Altaylıların Etnogenezi Üzerine Notlar], *Sovetskaya Etnografiya*, 1952, No 3.

50. “K voprosu o natsional’noy konsolidatsii altaytsev” [Altaylıların Ulusal Birlik Sorunu], *Sovetskaya Etnografiya*, 1952, No 1, s. 75- 84.

1953

51. *Narodı Yujnoy Sibiri* [Güney Sibiryâ Halkları], Novosibirsk, 1953.

52. “İssledovaniya instituta etnografii po probleme formirovaniya sotsialistiçeskih natsiy” [Sosyalist Halkların Şekillenme Problemiyle İlgili Olarak Etnografi Enstitüsünün Araştırmaları], *Tezisi dokladov sessi otdeleniya istoriçeskih nauk i plenuma İMK, posvyaşçennih itogam arheologiçeskih i etnografiçeskih issledovaniy 1953 g.*, Moskova, 1954, s. 7- 9.

53. “Pişça altaytsev (etnografiçeskiy oçerk)” [Altaylılarda Yiyecek (Etnografik Yazı), *Sbornik muzeya Antropologii i Etnografii*, Moskova - Leningrad, Nauka, 1953, c. XIV, s. 37- 71.

54. “Narodı Tsentral’noy Azii” [Merkezi Asya Halkları], *Oçerki istorii SSSR. Period feodalizma. 9- 15 vv. Çast’ pervaya*, Moskova, İzdatel’stvo AN SSSR, 1953, s. 740- 746.

1954

55. “Osnovnie etapi istorii hakasov” [Hakasların Tarihinin Temel Etapları], *Zapiski Hakaskogo NiiYaLi*, Abakan, 1954, Sayı 3.

56. “Rabota Sayano- Altayskoy ekspeditsii v 1952 g” [1952 Yılında Sayan- Altay Araştırma Grubunun Çalışması], *Kratkie soobşçeniya İn-ta etnografii AN SSSR*, 20, 1954.

1955

57. “O suşçnosti patriarhal’no- feodal’nih otnoşeniy u koçevnih narodov Sredney Azii i Kazahstana” [Orta Asya ve Kazakistan’ın Göçebe Halklarının Ataerkil- Feodal İlişkilerinin Özü], *Materialı nauçnoy sessi po istorii narodov Sredney Azii i Kazahstana v dooktyabrskoy period*, Taşkent, 1955.

58. “O natsional’noy konsolidatsii narodov Sibiri” [Sibiryâ Halkların Ulusal Konsolidasyonu], *Voprosı istorii*, 1955, No 10, s. 59- 66.

1956

59. (S. V. İvanov, G. S. Maslova, V. K. Sokolova ile), “İstoriko- etnografiçeskiy oçerk russkogo naseleniya Sibiri v dorevolutsionniy period” [Devrim Öncesi Dönemde Sibiryâ Rus Halkının Tarihi- Etnografik Yorumu], *Narodı Sibiri*, Moskova- Leningrad, 1956.

60. “Şortsı” [Şorlar] *Narodı Sibiri*, Moskova - Leningrad, 1956, s. 492- 538.

61. “Tuvintsı” [Tuvalar], *Narodı Sibiri*, Moskova -Leningrad., 1956.

62. “Hakası” [Hakaslar], *Narodı Sibiri*, Moskova - Leningrad, 1956.

63. “Primemenenie istoriko- etnografiçeskogo metoda k izuçeniyu pamyatnikov drevnetyurkskoy kul’turi” [Eski Türk Kültür Anıtlarının İncelenmesinde Etnografik Metodun Kullanılması], *Dokladi sovetskoy delegatsii na 5-om Mejdunarodnom kongresse antropologov i etnografov*, Moskova, 1956.

64. “Proishojdenie i etniçeskiy sostav koybalov” [Koybalların Kökeni ve Etnik Kadrosu], *Sovetskaya Etnografiya*, 1956, No 3.

1957

65. *Proishojdenie i formirovanie hakasskoy narodnosti* [Hakas Halkının Kökeni ve Şekillenmesi], Abakan, 1957, 307 sayfa.

66. “İz istorii koçevniçestvo” [Göçebelik Tarihinden], *Vestnik istorii mirovoy kul’turi*, 1957, No 4.

67. “Leninskaya politika v deystvii” [Eylemde Lenin Politikası], *Sovetskaya Etnografiya*, 1957, No 5.

68. “Nauçnaya poyezdka v Çehoslovakiyu” [Çekoslovakya’ya Bilimsel Bir Gezi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1957, No 1.

69. “Novie dannie o drevnetyurkskom Otukan” [Eski Türkçe Ötüken’le İlgili Yeni Veriler], *Sovetskoe vostokovedenie*, 1957, No 1.

1958

70. (A. D. Graç ile) “Perviy sezon polevih rabot Tuvinskoy kompleksnoy arheologo- etnografiçeskoj ekspeditsii” [Tuva Arkeoloji- Etnografi Araştırma Grubunun Alan Çalışmalarında İlk Sezon], *Tezisi doklada na Sessi Uçenogo soveta İnstituta etnografii An SSSR, posvyaşçennoy itogam ekspeditsionnih issledovaniy 1957 g*, Moskova 1958.

71. “Tuvinskaya kompleksnaya arheologo- etnografiçeskaya ekspeditsiya. O polevih issledovaniyah 1957 g.” [Tuva Arkeolojik Araştırma Grubu. 1957 Yılı Alan Araştırmaları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1958, No 5.

72. “Volk v starinnih narodnih pover’yah i primetah uzbekov” [Özbeklerde Eski Halk İnançları ve Örneklerinde Kurt], *Kratkie soobşçeniya İn-ta etnografii AN SSSR*, Sayı 30, Moskova, 1958, s. 135- 142.

73. “İzüçenie altaytsev russkimi uçenimi v dorevolyutsionniy period” [Devrim Öncesi Dönemde Rus Bilim Adamları Tarafından Altaylıların İncelenmesi], *Uçenie zapiski Gorno- Altayskogo NİYaLİ*, c. 2, 1958.

74. “K izuçeniyu şamanizma u narodov Sayano- Altaysogo nagor’ya” [Sayan- Altay Dağ Bölgesi Halklarında Şamanizmin İncelenmesi], *Filologiya i istoriya mongol’skih narodov. Sbornik pamyati B. Ya. Vladimirtsova*, Moskova, 1958, s. 314- 321.

75. “O stat’e N. V. Kyunera “Vostoçnie uryanhaytsı po kitayskim istoçnikam” [N. V. Kyuner’in Çin Kaynaklarına Göre Doğu Uryanhaylar Makalesi Üzerine], *Uçenie zapiski Tuvinskogo NİYaLİ*, c. 6, 1958.

1959

76. (P. İ. Boriskovskiy, L. İ. Lavrov, A. P. Okladnikov ile) “S. N. Zamyatin (Nekrolog)”, [S. N. Zamyatin İçin AnıYazısı], *Sovetskaya Etnografiya*, 1959, No 3.

77. “Nekotorie itogi rabot Tuvinskoy ekspeditsii” [Tuva Araştırma Gezisi Çalışmalarının Bazı Sonuçları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1959, No 5.

78. “İz istorii rannih form sem’i i religioznih predstavleniy (obiçay darenıya ubitogo lebedya u hakasov)” [Dini Tasavvurlar ve Ailenin Erken Formları Tarihinden (Hakaslarda Ölü Kuğu Hediye Verme Geleneği)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1959, No 2, s. 18- 30.

1960

79. *Novie materialı o drevnih etnogenetiçeskih svyazah narodnostey Sayano- Altayskogo nagor’ya* [Sayan- Altay Dağlarındaki Halkların Eski Etnogenetik Bağlantılarıyla İlgili Yeni Materyaller], Moskova, 1960.

80. *Osnovnie printsipi ekspozitsii v etnografiçeskih muzeyah SSSR* [SSCB’nin Etnografya Müzelerinde Sergilemenin Temel İlkeleri], Moskova, 1960.

81. (S. İ. Vaynşteyn, A. D. Graç, V. P. Dyakonova ile), “Polevie issledovaniya Tuvinskoy kompleksnoy ekspeditsii İnstituta etnografii AN SSSR” [SSSB BA Etnografi Enstitüsü Tuva Araştırma Grubunun Alan Araştırmaları], *Nauçnaya konferentsiya po istorii Sibiri i Dal’nego Vostoka*, İrkutsk, 1960, s. 15- 17.

82. “Novie materialı po etnografii tuvintsev” [Tuvalıların Etnografisiyle İlgili Yeni Materyaller], *Uçenie zapiski Tuvinskogo NİYaLİ*, Sayı 8, Kızıl, 1960.

83. “Zadaçi etnografiçeskogo issledovaniya narodov Sibiri v svete uçeniya V. İ. Lenina po natsional’nomu voprosu” [V. İ. Lenin’in Ulusallık Sorunuyla İlgili Teorisi Işığında Sibirya Halklarının Etnografik İncelenmesinin Amaçları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1960, No 2.

84. “İz istorii Gorno- Altayskoy avtonomnoy oblasti” [Dağlık- Altay Özerk Bölgesinin Tarihinden], *Uçenie zapisi Gorno- Altayskogo NİYaLİ*, 1960, No 3.

1961

85. (Yu. V. Kupryanskaya, L. N. Terentyeva ile) “Osnovnie problemi etnografiçeskogo izuçeniya narodov SSSR” [SSCB Halklarının Etnografik İncelenmesinde Temel Problemler], *Sovetskaya Etnografiya*, 1961, No 3.

86. (M. G. Levin ile) “Vvedenie k İstoriko- etnografiçeskomu atlasu Sibiri” [Sibirya’nın Tarihi- Etnografik Atlasına Giriş], *İstoriko- Etnografiçeskiy Atlas Sibiri*, Moskova- Leningrad, 1961.

87. “Zadaçi etnografiçeskogo izuçeniya narodov Sibiri v svyazi s reşeniyami 21 s’yezda KPSS” [Sovyet Sosyalist Komünist Partisinin Yirmi Birinci Toplantısında Alınan Kararlara Bağlı Olarak Sibirya Halklarının Etnografik İncelenmesinin amaçları], *Voprosi istorii Sibiri i Dal’nego Vostoka*, Novosibirsk, 1961.

88. *Oçerk sotsialistiçeskogo stroitel’sstva u altaytsev v period kollektivizatsii* [Kolektifleşme Döneminde Altaylılarda Sosyalist Yapılaşma], Gorno- Altaysk, 1961.

1962

89. “Etnografiçeskoe izuçenie sotsialistiçeskoy kul’turu i bita narodov SSSR” [SSCB Halkların Sosyalist Kültür ve Yaşayışının Etnografik İncelemesi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1962, No 2.

90. “Novoe v istorii narodnostey Tuvı (po materialam Tuvinskoy kompleksnoy ekspeditsii İnstituta etnografii AN SSSR)” [Tuva Halklarının Tarihinde Yenilik (SSCB BA Etnografi Enstitüsü Tuva Araştırma Grubunun Materyallerine Göre)], *Sibirskie ogni*, 1962, No 7.

1963

91. “O narode Bekliyskoy stepeni” [Bekliy Bozkır Halkı Hakkında], *Tyurkologiçeskie issledevaniya*, Moskova- Leningrad, 1963.

92. “Zadaçi etnografii i etnografiçeskogo muzeevedeniya” [Etnografik Müzecilik ve Etnografinin Amaçları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1963, No 2.

1964

93. “Vvedenie” [Giriş], *İstoriya Tuvı*, c. 1, Moskova, 1964.

94. “Kul’tura i bit” [Kültür ve Hayat], *İstoriya Tuvı*, c. 1, Moskova, 1964.

95. “Etniçeskiy sostav i rasselenie tuvintsev (1757- 1911)” [Tuvalıların Etnik Kadrosu ve Yerleşimi (1757- 1911)], *İstoriya Tuvı*, c. 1, Moskova, 1964.

96. “Tuva v sostave mongol’ski gosudarstv Altın- hanov i Djungarii” [Altın Hanlar ve Cungarya Moğol Devletleri Kadrosunda Tuva], *İstoriya Tuvı*, c. 1, Moskova, 1964.

97. “Tuva v sostave Tyurkskogo kaganata” [Türk Kağanlığı Kadrosunda Tuva], *İstoriya Tuvı*, c. 1, Moskova, 1964.

98. “Muzey antropologii i etnografii AN SSSR (k 250- letiyu Muzeya)” [SSSCB Bilimler Akademisi Antropoloji ve Etnografi Müzesi (Müzenin 250. Yılı)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1964, No 4.

1965

99. (N. N. Stepanov ile), “Sotsial’no- ekonomičeskoe razvitie korennyh nerusskih narodov”, *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
100. (N. N. Stepanov ile) “Sotsial’nie otnoşeniya u narodov Sibiri” [Sibirya Halklarında Sosyal İlişkiler], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
101. (N. N. Stepanov ile) “Hozyaystvo i obşçestvennyy stroy narodov Sibiri” [Sibirya Halklarının Tarımı ve Toplumsal Yapısı], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
102. (B. O. Dolgih ile) “Etničeskie protsessı i migratsiya naseleniya” [Etnik Süreçler ve Halkın Göçü], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
103. “Narodı Yujnoy Sibiri v VI- VIII vv” [VI- VIII. Yüzyıllarda Güney Sibirya Halkları], *İstoriya Sibiri*, c. 1, Novosibirsk, 1965.
104. “V novih muzeyah Meksiki” [Meksika’nın Yeni Müzelerinde], *Vestnik AN SSSR*, 1965, No 5.

1966

105. “Etnonim “tele” i altaytsı” [Tele Etnonimi ve Altaylılar], *Tyurkologiçeskiy sbornik. K 60- letiyu A. N. Kononova*, Moskova, Nauka, 1966, s. 233- 240.
106. “Oçerki etnografii tuvintsev basseyna Levoberejya Hem-Çıka” [Hem- Çık’ın Sol Havzasındaki Tuvalıların Etnografisi Üzerine Notlar], *Trudi TKAE*, Moskova- Leningrad, 1966.

1968

107. “İz etniçeskoj istorii kumandintsev” [Kumanların Etnik Tarihinden], *İstoriya, arheologiya i etnografiya Sredney Azii*, Moskova, 1968, s. 316- 323.

1969

108. *Oçerki narodnogo bita tuvintsev* [Tuvalıların Halk Yaşamı Üzerine Yazılar], Moskova, Nauka, 1969, 401 sayfa.

1970

109. “K semantike nazvaniy şamanskih bubnov u narodnostey Altaya” [Altay Halklarında Şaman Teflerinin Adlarının Semantiği], *Tyurkologiçeskiy Sbornik*, 1970, No 6, s. 86-93.¹²

1971

110. “Tyulberı yeniseyskih runičeskih nadpisey” [Yenisey Runik Kitabelerinin Tyulberleri], *Tyurkologiçeskiy sbornik 1971*, Moskova, Nauka, 1972, s. 145- 166.

1972

111. “Tubaları Gornogo Atlaya” [Dağlık Altay’da Tubalar], *Etničeskaya İstoriya Narodov Azii*, Moskova, 1972, s. 52- 66.

1973

112. *Nekotorie aspektı izuçeniya sibirskogo şamanstva* [Sibirya Şamanlığının İncelenmesinin Bazı Bakış Açıları], Moskova, 1973.
113. “Umay- bojestvo drevnih tyurkov v svete etnografiçeskih dannıh” [Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı- Umay], *Tyurkologiçeskiy Sbornik 1972*, Moskova, Nauka, 1973, s. 265- 286.¹³

¹² L. P. Potapov’un bu makalesinin Türkçe çevirisi için bkz. (Çev. Muvaffak Duranlı) “Altay Halklarında Şaman tefine Verilen Adların Semantiği”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi V/1*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova- İZMİR, 2005, s. 147- 152’de yayınlanmıştır.

1974

114. “Altae- sayanskie etnografiçeskie paraleli k drevnetyurkskomu obryadu jertvoprinoşeniya domaşnih jivotnih i ih istoriçeskoe znaçenie” [Esi Türklerde Ev Hayvanlarının Kurban Töreni ve Onların Tarihi Anlamıyla İlgili Altay- Sayan Etnografik Paralellikler], *UZ GA Nİİ İYAL*; Sayı 11, 1974, s. 51- 62.

115. “Zametka o proishojdenii çelkatsev- lebedintsev” [Çelkat- Lebedinlerin Kökeni Üzerine Notlar], *Bronzoviy i jeleniy vek Sibiri. Drevnyaya Sibir*. Sayı 4, Novosibirsk, Nauka, Sibirskoe otделение, 1974, s. 304- 313.

1975

116. (S. M. Abramzon ile) “Narodnaya etnogoniya kak odin iz istoçnikov dlya izuçeniya etniçeskoy i sotsial’noy istorii (na materiale tyurkoyaziçnih koçevnikov)” [Etnik ve Sosyal Tarihin İncelenmesi Kaynaklardan Biri Olarak Halk Etnogonisi], *Sovetskaya Etnografiya*, 1975, No 6.

1977

117. “Kon v verovaniyah i epose narodov Sayano- Altaya” [Sayan- Altay Halklarının Destanında ve İnançlarında At], *Folklor i Etnografiya*, Leningrad, 1977, s. 164- 178.

1978

118. “K voprosu o drevnetyurkskoy osnove i datirovke altayskogo şamanstva”, [Altay Şamanlığının Eski Türk Temeli ve Tarihlendirilmesi Sorunu], *Etnografiya Narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk, 1978, s. 3- 36.

119. “İstoriiçeskie svyazi altae- sayanskih narodov s yakutami (po etnografiçeskim materialam)” [Altay- Sayan Halklarının Yakutlarla Tarihi Bağlantıları (Etnografik Materyallere Göre)], *Sovetskaya Etnografiya*, 1978, No 5, s. 85- 95.

120. “Drevnetyurkskie çerti poçitaniiya Neba u sayano- altayskih narodov” [Sayan- Altay Halklarında Göğü Saygıda Eski Türk Çizgileri], *Etnografiya narodov Altaya i Zapadnoy Sibiri*, Novosibirsk, Nauka, 1978, s. 50- 64.

1979

121. “Yer sub, v orhonskih nadisyah” [Orhon Yazıtlarında Yer Sub], *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1979, No 5, s. 71- 77.

1980

122. “İstoriiçeskie korni altayskogo şamanizma” [Altay Şamanizminin Tarihi Kökleri], *Kratkoe soderjanie dokladov sessi İnstituta etnografii AN SSSR*, Leningrad, 1980

1981

123. “Şamanskiy buben kaçintsev kak unikal’nyy predmet etnografiçeskih kolleksiy” [Etnografik Koleksiyonların Eşsiz Bir Nesnesi Olarak Kaçinlerde Şaman Tefi], *Material’naya kul’tura i mifologiya (Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, c. XXXVI)*, Leningrad, 1981, s. 125- 137.

1982

124. “Mifologiya tyurkoyaziçnih narodov” [Türk Halklarında Mitoloji], *Mifi Narodov Mira*, Moskova, 1982, c. 2.

---

¹³ L. P. Potapov’un bu makalesinin Türkçe çevirisi için bkz. (çev. Muvaffak Duranlı), “Etnografik Verilerin Işığında Eski Türklerin Tanrısı Umay”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi I*, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova- İZMİR, 1996, s. 213- 233’de yayınlanmıştır.

1985

125. (V. Y. Revunenkov ile), “O nekotorih voprosah arhaiçeskogo mirovozzreniya. Po povodu knigi G. N. Graçevoy “Traditsionnoe mirovozzrenie ohotnikov Taymıra” [G. N. Graçeva’nın Tamır Avcılarının Geleneksek Dünya Görüşü Adlı Kitabıyla İlgili Olarak. Arkaik Dünya Görüşünün Bazı Sorunları], *Sovetskaya Etnografiya*, 1985, No 3.

1986

126. “O şamanskom yazıke u altae- sayanskih narodov” [Altay- Sayan Halklarında Şaman Dili Üzerine], *İstoriko- kulturnie kontakti narodov altayskoy yazıkovoy obşçnosti*, Moskova, 1986, s. 56- 57.

1987

127. “Andrey Viktoroviç Anohin kak issledovatel şamanstva u altaytsev” [Altaylılarda Şamanlığın Araştırmacısı Andrey Viktoroviç Anohin], *Problemi istorii Gornogo Altaya*, Gorno- Altaysk, 1987, s. 138- 151.

1991

128. *Altayskiy Şamanizm* [Altay Şamanizmi] , Leningrad, Nauka, 1991, 320 sayfa.

129. “Elementı religioznih verovaniy v drevnetyurkskih geneologiçeskih legendah” [Eski Türk Soy Efsanelerinde Dini İnanç Elementleri], *Sovetskaya Etnografiya*, 1991, No 5, s. 79- 86.

1994

130. “Şortsı na puti sotsializma” [Sosyalizm Yolunda Şorlar], *Şorskiy sbornik*, Sayı 1, İstoriko- kul’turnoe i prirodnoe nasledie Gornoy Şorii, Kemerevo, Kuzbassvuzizdat, 1994, s. 124- 139.

1997

131. “Şamanskiy buben- unikal’nyy pamyatnik duhovnoy kul’turı tyurkskih narodov Altaya” [Altay’ınTürk Halklarının Ruhsal Kültürünün Eşsiz Anıtı Şaman Tefi], *Etnografiçeskoe obozrenie*, 1997, No 4, s. 25- 39.

132. “Traditsionnaya narodnaya kul’tura altaytsev- nasleditsa drevney tsivilizatsii koçevnikov Tsentral’noy Azii” [Merkezi Asya Göçebelerinin Eski Uygarlığının Mirası- Altaylıların Geleneksel Halk Kültürü], *Narodı Sibiri: istoriya i kul’tura*. Novosibirsk, İstitut arheologii i etnografii SO RAN, 1997, s. 22- 30.